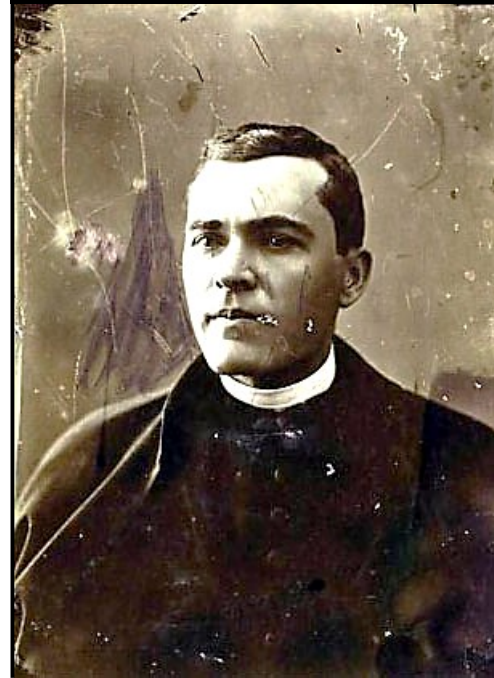

Jaume Almera i Jacint Verdaguer: amics i companys de viatge

Ponència presentada en l'acte commemoratiu del centenari del traspàs del Dr. Almera, celebrat en l'aula magna del Seminari de Barcelona el 27 de febrer de 2019, per Enric Aragonès i Valls

Esquerra: el Dr. Jaume Almera i Comas (1845-1919)
Dreta: Mossèn Jacint Verdaguer i Santaló (1845-1902)

Primeres obres, primeres coincidències

Jaume Almera i Jacint Verdaguer, dos sacerdots excepcionals, foren rigorosament contemporanis: ambdós nasqueren el maig de 1845 amb només 15 dies de diferència. Un cop ordenats, mentre mossèn Cinto era rector a Vinyoles d'Orís, Almera es llicenciava en Física, Ciències Naturals i Teologia, es doctorava en Ciències i assolí una càtedra al Seminari.

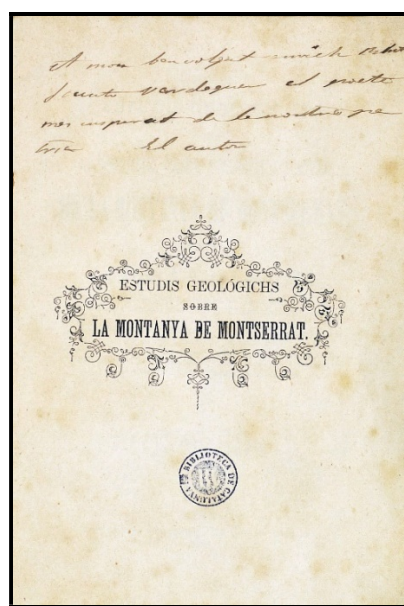
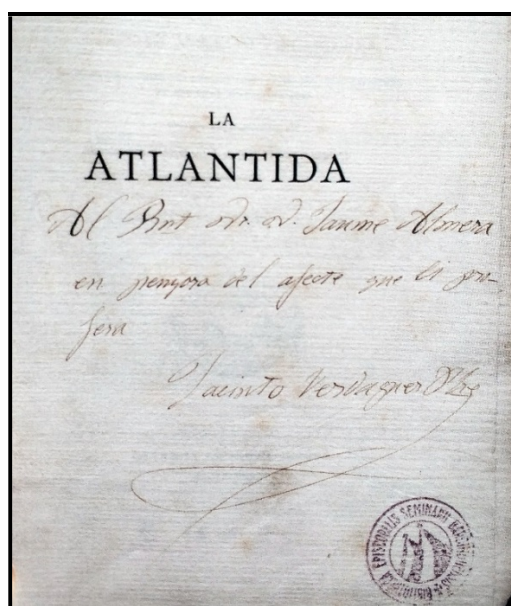
Ambdós publicaren les seves primeres obres l'any 1878. El poeta va irrompre en el món de les lletres amb un triomf esclatant: *L'Atlàntida*, grandíol poema èpic guardonat als Jocs Florals amb premi extraordinari; en paraules de Marquina, “la nacional epopeya de nuestros orígenes y nuestra gesta”. El naturalista i teòleg donà a la impremta un manual destinat a l'ensenyament en el que exposava l'origen de l'univers a la llum de la religió revelada i dels darrers avenços científics: *Cosmogonía i Geología*; un llibre avui menystingut, però que al seu temps va suposar un intent d'obertura al concordisme, en el límit de l'obertura mental possible a l'època.¹

Es devien conèixer personalment en alguna de les reunions de la “Colla dels Minyons”: una tertúlia de clergues il·lustrats, fills de famílies benestants destinats o ocupar llocs preeminents dins l'Església, entre els quals s'hi comptava Almera. Verdaguer assistí a alguna de les seves reunions, tot i que és fàcil que no s'hi trobés a gust per causa de la diferent nivell cultural i social: per a ell eren “els doctors de la llei”.²

El 1880 ambdós contribuïren a la celebració del mil·lenari de Montserrat amb sengles composicions, cadascú en les respectives especialitats: *Cansons de Montserrat* l'un i *Estudis geològics de la montanya de Montserrat* l'altre, publicacions que es dedicaren mútuament.³

Se sap que, estant mossèn Cinto versificant la cèlebre *Oda a Barcelona*, volgué contemplar la ciutat des de les altures del Tibidabo; aleshores sol·licità al professor Almera acompanyar-lo en una de les excursions geològiques que solia portar a terme amb els alumnes del seminari, cosa a la que aquest va accedir de bon grat.⁴

El febrer de 1885, la revista barcelonina *Crònica Comercial* va publicar un número extraordinari dedicat als terratrèmols de Granada; les dues primeres col·laboracions que hi figuren són l'article d'Almera *Análisis de las causas físicas de los terremotos*, i la poesia de Verdaguer *La veu de l'Atàntida*, extreta del recull *Caritat*, que el mossèn havia publicat a benefici dels damnificats pel sisme destructor.

Dedicatòries autògrafes

Esquerra: de Verdaguer a Almera (edició de 1878)

Dreta: d'Almera a Verdaguer (opuscle de 1880)

El gran viatge: la peregrinació a Terra Santa

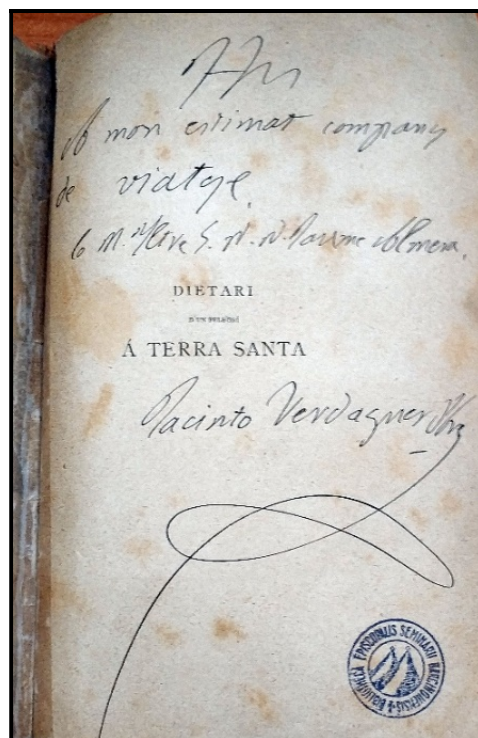
Mesos després que Almera fos nomenat canonge gràcies a la renúncia de Verdaguer, ambdós amics s'embarcaren en direcció a Terra Santa. El viatge, anhelat des de la infantesa i curosament preparat per mossèn Cinto amb múltiples lectures, va començar el primer d'abril de 1886 i es va acabar el 3 de juny. Les notícies de la sortida i arribada dels expedicionaris foren puntualment ressenyades a la premsa. En els respectius quaderns de camp, els viatgers anaren anotant les seves impressions al llarg del periple. Notes de caire ben diferent, tant com ho pugui ser la mirada rigorosa del científic de la percepció del creient abrindat davant l'experiència mística de trepitjar els escenaris de la Història Sagrada.

Els apunts del mossèn es varen publicar d'antuvi a *La Veu del Montserrat* i després a *La Il·lustració Catalana*, aquest cop amb gravats afegits d'Andreu Solà (1888); versió que va aparèixer en forma de llibre el 1889.⁵ Més endavant seria objecte d'una segona edició revisada (1894) i traduït al castellà i al francès. El *Dietari d'un Pelegrí a Terra Santa*, un llibre de viatges a l'estil dels seus contemporanis europeus, però també el resultat d'un viatge iniciàtic i de reafirmació,⁶ ha estat una obra molt valorada per la qualitat literària, fins al punt d'ésser considerada la millor prosa catalana del XIX.⁷

El *Dietari* de Verdaguer ens permet conèixer amb detall els itineraris seguits pels dos pelegrins per la Palestina, on visitant els indrets bíblics entre l'11 d'abril i el 15 de maig, sempre allotjant-se en convents de franciscans. Anaren des de Haifa a la Mar Morta en carruatge; d'allí a Jerusalem -on passaren la Setmana Santa- en caravana. A cavall es desplaçaren des de la ciutat santa a Natzaret, el Carmel i Sant Joan d'Acre. Un viatge en diligència de Beirut a Damasc i tornada, clogué la visita. No hi falta una referència al Dr. Almera. El dia 16 de maig, en el punt més alt de la carretera que va de Beirut a Damasc, Verdaguer escriu:

*Lo aneroide de mon estimat company de viatge, lo Dr. Almera, marca en algun punt la altura de 1880 metres sobre el nivell del mar, es dir, que hem pujat a l'altura del Montseny.*⁸

Més enllà dels materials recollits per a futures obres -a més del *Dietari*, la trilogia *Jesús infant*- l'experiència va incidir profundament en l'ànim del poeta, que en tornar a casa va apuntar indicis de desassossec espiritual i els primers senyals d'un canvi profund de la seva personalitat: "He vist passar d'un a un mos quaranta anys, y de tots estic avergonyit, escriu a Collell"⁹; preludi de la crisi que el va fer baixar del cim gloriós que havia assolit amb esforç i mèrit. Per contra, Almera sembla haver tornat més fort: viatjà al Rosselló i la Cerdanya l'agost d'aquell mateix any, i en anys successius canvià l'escala del mapa que venia treballant per compte de la Diputació -de 1:100.000 a 1:40.000- i redactà *El transformismo rebatido por la misma naturaleza en los albores de la vida*, única peça filosòfica sortida de la seva ploma.

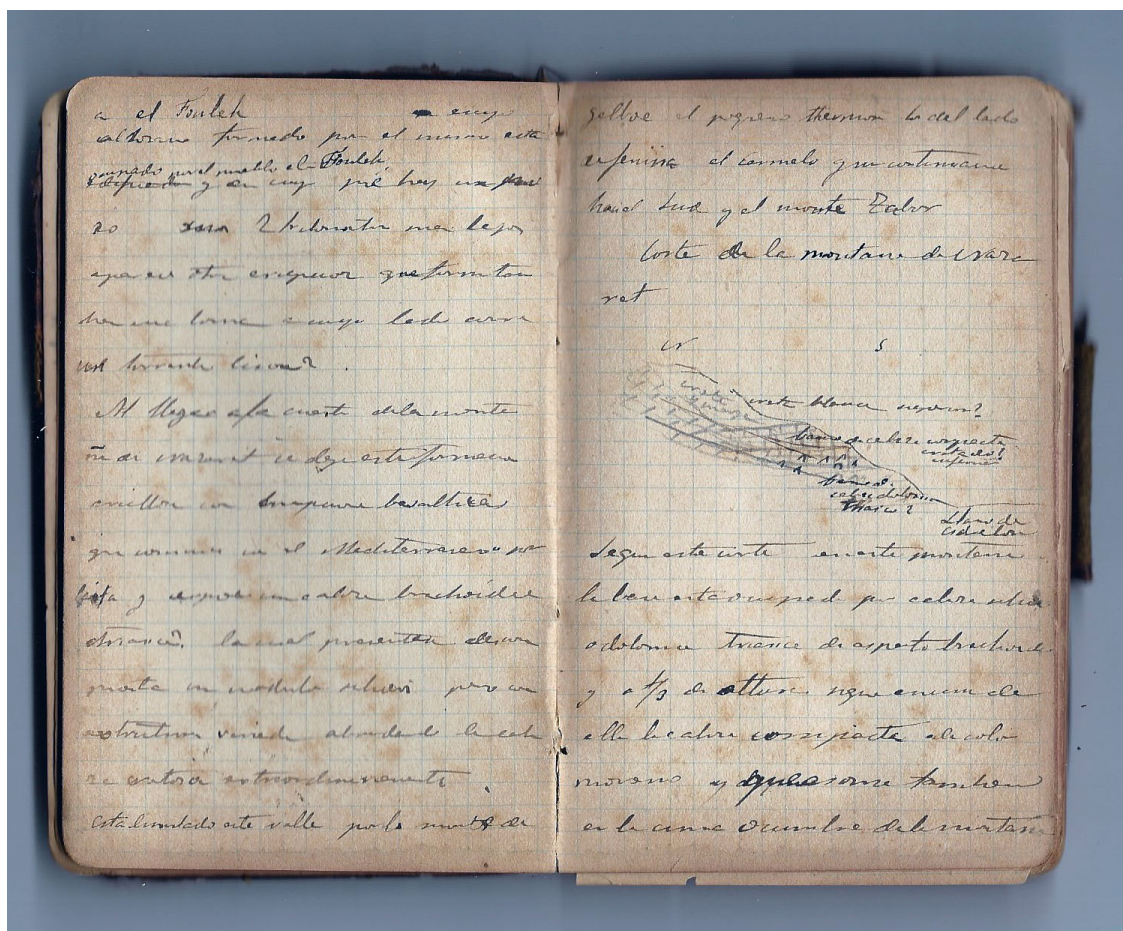

Primera edició del Dietari de Verdaguer i exemplar dedicat al Dr. Almera

Les notes de viatge del Dr. Almera

Com mossèn Cinto, Almera va anotar les seves impressions en el mateix quadern de camp que utilitzava en les excursions geològiques; però les seves notes són d'un caire ben diferent de les del mossèn, merament descriptives i amb especial atenció a la geologia del terreny que va trepitjar. Contenen dues parts i un apèndix: la primera és de fet un veritable dietari del viatge que comprèn des de la sortida de Barcelona fins a l'arribada a la mar Morta, passant per Haifa i Jerusalem; la segona conté les observacions geològiques fetes a la rodalia de la Ciutat Santa, durant el trajecte a Natzaret i excursions a Tiberíades i el Carmel; també en l'itinerari entre Beirut i Damasc; totes elles puntejades amb esporàdiques notes paisatgístiques i meteorològiques. Ambdues parts ocupen els 16 primers fulls de la tercera llibreta de camp, una de les que es conserven a l'Arxiu del Museu Geològic del Seminari. Al final del quadern, Almera anotà minuciosament les despeses realitzades, que pujaren a 1.163 francs.¹⁰ Són, doncs, uns apunts complementaris dels de Verdaguer.

Aquestes notes, perdudes entre les 21 llibretes de camp del canonge que s'han conservat, han romàs ignorades durant més d'un segle. La primera notícia d'elles es troba en una tesi doctoral de difusió molt restringida¹¹ i en una edició posterior, ambdues dels anys 80 del segle passat¹². El 2007 en vàrem oferir la transcripció i les vàrem comparar amb les del mossèn Cinto i els coneixements que a l'època es tenien de la geologia del país visitat.¹³

Notes del Dr. Almera, amb un tall geològic de la muntanya de Natzaret

Observacions climàtiques, geològiques i paisatgístiques

Ja hem vist que Almera portava un baròmetre; a més de l'alçada del coll que travessa les muntanyes de l'Antilíban, mesurà la pressió a les ribes de la mar Morta: 794 mm, a l'època uns 375 m per sota del nivell de la Mediterrània. També devia portar un termòmetre centígrad, amb el que enregistrà algunes temperatures d'entre 26 i 32° entre Jericó i la depressió esmentada.

Pel que fa a la geologia, no sembla que Almera hagués tingut l'oportunitat de consultar els treballs de Lartet (de fet, en situa les referències al final de les notes de camp com a textos a consultar), la qual cosa el portà de vegades a correlacions temptatives poc encertades quan, en absència de fòssils, s'hagué de basar en les característiques litològiques dels materials. D'altra banda, en el camí de Jericó va poder identificar el Senonià en trobar l'*Ostrea matheroni* per sobre de les margues cretàiques, mentre que esmenta el *Ammonites beudanti*, característic de l'Albià, en les calcàries de Jerusalem. Anant a Tiberíades constatà que el basalt formava extenses planes, i en observar les terrasses esglaonades del Jordà, deduí encertadament que en el passat la mar Morta havia estat més extensa.

Allí on coincideixen ambdós dietaris és en la valoració dels paisatges,¹⁴ no gaire diferent de la dels excursionistes primicers del seu temps: apreciaren la grandiositat de les panoràmiques des dels punts elevats, malgrat que el paisatge muntanyenc els semblava turmentat; a l'altre extrem, l'aridesa del desert els suggerí sensacions desagradables, desolació i tristesa. Només les valls verdes i ufanoses els semblaren boniques i delicioses; més encara si l'acció de l'home en permetia millorar l'exuberància. Apunta Almera:

*“Des d'aquest punt [Nablus] a Sebaste la vall és molt amena i plena de vida per causa de l'abundància d'aigua [...] de forma que amb ella es rega tota i hi funcionen alguns molins [...] La vall d'Hebron és de les més xamoses i fèrtils que té la Palestina, sigui per l'abundància d'aigua o per la seva terra de labor”.*¹⁵

Materials per al Museu d'Història Natural del Seminari

Consta en la llibreta de camp que Almera va recollir *Helix* i *Pupa* entre Jerusalem i Nablus, i fòssils cretacs a Han Murad, a l'Antilíban, a 1600 m d'alçada.

En la correspondència del malacòleg Artur Bofill i Poch -col·laborador del Dr. Almera en l'estudi dels mol·luscs neògens- hem localitzat dues cartes escrites per Almera des de Jerusalem. En la primera, datada el 17 d'abril, el geòleg informa de l'arribada a Port-Said i Haifa i d'haver recollit mol·luscs actuals i fòssils a Palestina:

*“En el primer punto [Port-Said], encargué recogieran todos los moluscos que pudieran, pues el mar verdaderamente está atestado de ellos, si bien las especies son parecidas a las nuestras en una gran mayoría. En Jaffa recogí algunos Helix y en el Jordán donde fuimos el miércoles he recogido varias especies de Melanias vivas y fósiles donde son muy abundantes, y algunos Helix y Pupa en yendo a caballo y bajando de vez en cuando y echando a correr luego para alcanzar la caravana [...] Seguiré recogiendo lo que pueda y al regreso de Galilea puede que vaya a la costa de Tiro, donde me dicen existe todavía el Murex que dio la púrpura Antigua y que el pueblo lo conoce por tal”.*¹⁶

També hi anuncia la sortida en direcció a Betlem i la intenció de passar la pasqua a la ciutat santa, per després anar a Natzaret, la Galilea i la muntanya del Carmel. La segona, una postal datada el primer de maig a Jerusalem, es limita a notificar la trobada amb un familiar de Bofill i anunciar el viatge a la Galilea.

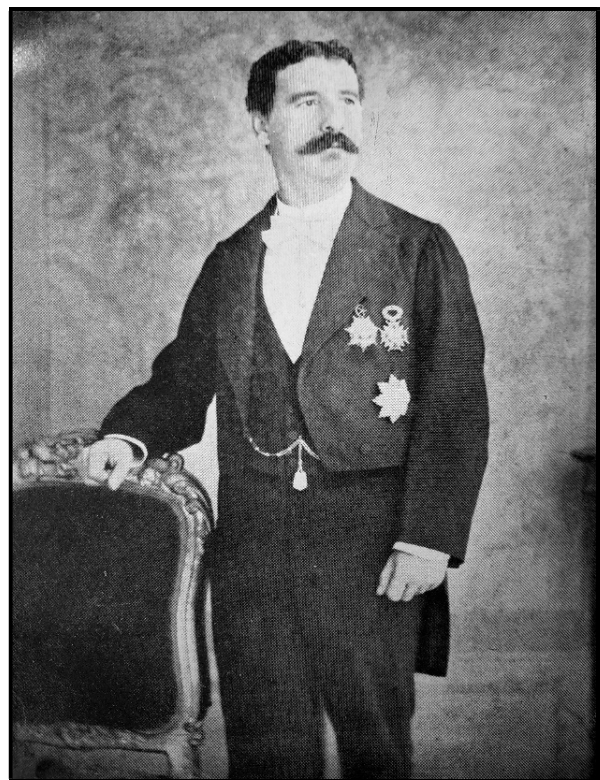
La resposta a l'encàrrec que va fer el Dr. Almera a Port Said es troba en dues cartes que Nemesio de Artola -vicecònsul espanyol en aquella ciutat i historiador del canal de Suez, que els hi va ensenyar els tallers de l'empresa constructora-, adreçà a Verdaguer alguns mesos després. Estan datades els dies 10 d'octubre i el 28 de novembre. En la primera li anuncia la tramesa d'una caixa de testacis que havia encarregat al Pireo i a Djibuti per al Dr. Almera:

*Le agradeceré haga presente mis recuerdos a D. Jaime Almera diciéndole que al regreso del Panay mandaré una cajita de mariscos que he pedido al Pireo y Djibouti. Para más facilidad, rotularé la caja al sobre de V.*¹⁷

La segona duplica l'oferta i hi afegeix dos flascons "para el museu de la Universidad":

*Como se lo dije a V. en mi anterior, es con el próximo vapor que le mandaré dos frascos y dos cajas de mariscos para al museo de la Universidad, el sobre irá a V. para evitar gastos á ese establecimiento é irán recomendados al capitán Bollegui.*¹⁸

La desaparició de l'antic Museu del Seminari durant la malaurada guerra civil ens priva de saber si aquelles trameses hi foren efectivament ingressades. Per Lluís Rocabert sabem que els únics fòssils de Palestina que hi havia al Seminari eren *uns petits peixets del Líban de les col·leccions del Dr. Almera*;¹⁹ que ell mateix devia recollir al cretaci del Sant Joan d'Acre.²⁰

***Esquerra: Artur Bofill i Poch (1846-1929), col·laborador d'Almera, en una foto de 1883.
Dreta: Nemesio de Artola Erroizenea (1843-1909), corresponsal de Verdaguer a Port-Said***

Els epistolaris

Les mostres d'intercanvi epistolar entre ambdós amics que ens han arribat són molt escasses, i la majoria són recomanacions de terceres persones cursades a Verdaguer en l'època en que aquest tenia influència sobre el marquès de Comillas.

La primera és una tarja de visita que hem localitzat entre els papers de Verdaguer a la Biblioteca de Catalunya: una carta de presentació sense data a favor del farmacèutic de Santa Perpetua:

*Saluda afectuosa y cristianament a Mosen Cinto Verdaguer son afm. JAUME ALMERA Y COMAS y li recomana atengui al dador, farmaceutich de Sta. Perpetua, que desitja servir a los vehins de la Moguda.*²¹

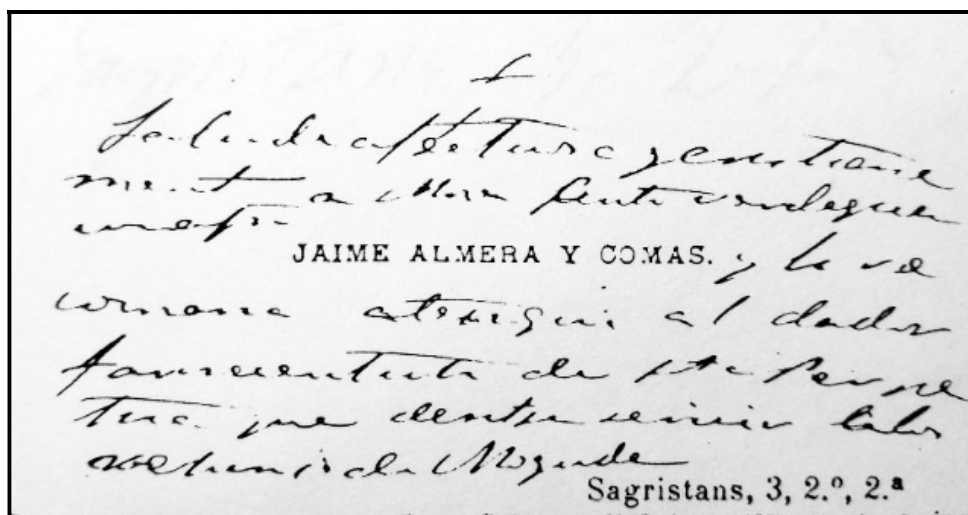
El tipus de tarja -senzilla, sense més informació que el nom i l'adreça del carrer Sagristans- és igual al de la tramesa a Bofill des de Jerusalem, posterior a les que declaraven un domicili anterior (1884) i anteriors a la següent, de 1888.²²

La segona és una tarja endolada²³ en la que Almera fa constar la seva condició de canonge, i recomana un aspirant a entrar en la companyia Trasatlàntica del marquès:

*Estimat mosen Jacinto: lo donador de la present es un bon i ilustrat jove anomenat J. Fernández Bravo, professor mercantil que poseheix perfectament l'angles y francès y desitjaria entrar de Sobrecarrech en los vapors de la Trasatlantica y crech que la companyia faria una bona adquisició prenentlo.
Lo recomano a V. Perquè lo recomani a la Companyia y doncs perquè pugui lograr sos desitjos.
Seu afm. en J. C.*

Jaime Almera y Comas, Pbro, Canónigo²⁴

En la mateixa tarja Verdaguer afegí en llapis: *Recomendado tambien de Mosen Rufes de Lérida*, cosa que permet datar-la l'octubre de 1888.²⁵

Targes de recomanació del Dr. Almera adreçades a Verdaguer, sense data

Una altra recomanació es troba en la post-data que Almera afegeix a una carta que el Dr. Josep Julià, rector de la parròquia dels Àngels de Barcelona, adreça a mossèn Cinto en data 4 de desembre de 1888 recomanant un antic condeixeble anomenat Simó Selva, aspirant també a la Tratatlàntica:

Mon benvolgut amich mosen Jacinto: reitero la recomanació de mon amich y antich condexible Julià a favor del pobre pare de família honrat y laboriós D. Simo Selva antich també condexible meu perquè fagi lo que pugui pera que sia col·locat. Li anticipa las gracias son afm.

Jaume Almera [Rubricat]

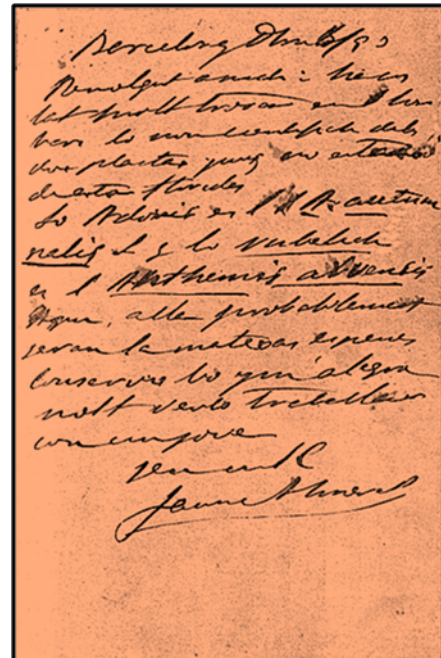
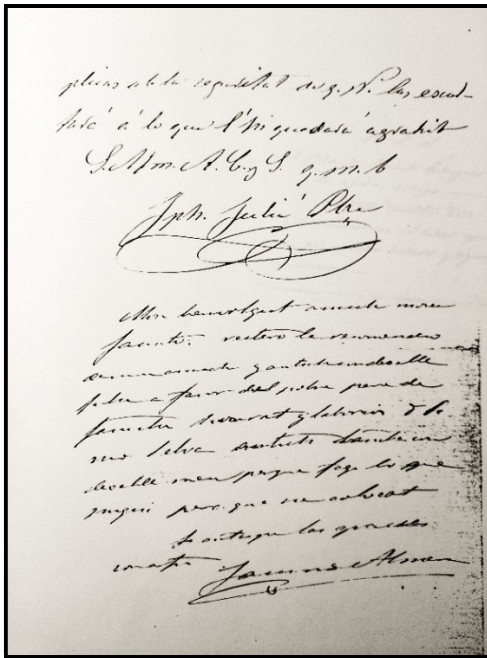
Una nota de mossèn Cinto, que diu laconicament: *Caritat / Juny 89*, associada a l'adreça del Dr. Almera,²⁶ sembla indicar que hi va haver algun ajut econòmic per a una persona recomanada pel canonge.

L'única comunicació personal que hem vist és una postal datada el 13 de desembre de 1893 i enviada a la Gleva, en la que Almera comunica al company de viatge els noms científics de dues espècies vegetals citades en el *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa*, probablement per a la segona edició d'aquesta obra, que es publicaria l'any següent:

Benvolgut amich: ha costat molt trobar en lo herbari lo nom científich de les dues plantes [il·legible] d'estar florides. Lo Adonis es l' A. autumnalis L y lo rubelich es l' Anthemis arvensis. Aquí, allà probablement seran las matexas especies. Conservis bo y m'alegra molt verlo treballar com sempre. Seu en JC

Jaume Almera²⁷

Alguns mesos abans, ambdós amics havien coincidit en el Museu i Biblioteca Episcopal de Vic, quan el bisbe Morgades acollí el poeta després que fos expulsat del palau dels Comillas.²⁸

Escrits d'Almera adreçats a Verdaguer.
Esquerra: Post-data a la carta del Dr. Josep Julià (4/12/1888)
Dreta: Postal tramesa a la Gleba (13/12/1893)

Epíleg: Font i Sagué, amb Verdaguer (1900)

No ens consta que Almera i Verdaguer tinguessin contacte directe durant els darrers anys de mossèn Cinto, però no hi ha dubte que, ni que fos indirectament, n'hi va haver, atès que Norbert Font i Sagué, ajudant d'Almera al Museu, s'implicà en la redacció de *Lo Pensament Català*, setmanari que Verdaguer va dirigir des de 1900 fins a la mort, el . En el primer any de vida, el periòdic acollí una dotzena d'articles divulgatius de Font, començant pel primer número, i una traducció d'un dels escrits d'Almera sobre la fauna i flora del Pliocè mitjà.²⁹ En el número 14 (5/08/1900) hi consta que el mossèn es va afegir a una excursió geològica dirigida per Font a la Salut de Sant Feliu.

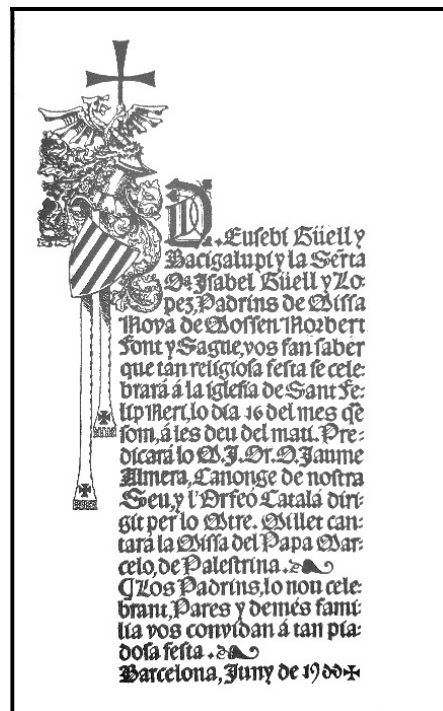

Els excursionistes a la Salut el 22/07/1900, fotografia de Font i Sagué
(Lo Pensament Català, 16/01/1901).

El número 9 del setmanari (1/07/1900) està dedicat íntegrament a celebrar la missa nova de mossèn Font a Sant Felip Neri. El padrinatge d'Eusebi Güell (cunyat del marquès de Comillas) i la seva filla Isabel es va notar en els detalls, gens habituals, de la cerimònia, que tingué lloc el 16 de juny: la Missa del Papa Marcello, de Palestrina, cantada per l'Orfeó Català dirigit pel mestre Millet i l'artística invitació impresa a dues tintes. Fins i tot s'han conservat uns esbossos de Gaudí per al recordatori que no es varen arribar a imprimir.³⁰ Acompanyaren el celebrant, a més del diaca i sotsdiaca, el canonge Collell en funcions de caper. En el sermó, el canonge Almera sembla haver tingut present el calvari sofert per l'insigne poeta en els seus darrers anys:

*Germans meus: Si pasem la vista en lo mon veurem que tot en ell passa; tot es transitori: passen los individuos, passen les families, passen los pobles, passen los imperis, passen les lleys, passen las tradicions, passen los honors, passen las riquezas porque tot es naturaleza contingent y mudable y destinat a desapareixer. Y si considerem més a fondo aquestes coses -creades totes pel nostre bé- trobarem que totes ellas mentres [...] avuy nos son falagueres demà molestan; avuy apetesques, demà rebutjadas; avuy beneficioses, demà perjudicials. Y per qué? Porque lo mudable y contingent no encaxa, no pot encaxar ab nostre cor que sols ab lo permanent y etern s'omple y aquieta.*³¹

Ignorem si Mossèn Cinto va assistir a l'acte; tan de bo que, discretament confós entre el públic que omplia el temple de gom a gom, hagués escoltat les paraules plenes de comprensió de l'amic canonge.

Norbert Font i Sagué (1873 - 1910) i tarja d'invitació a la Missa Nova (16/06/1900)

Notes

- ¹ Leandro SEQUEIROS, 2007. "Almera, Jaime: Cosmogonía y Geología". *Pensamiento*, 63, p. 817-828.
- ² Sebastià JUAN I ARBÓ, 1970. *Verdaguer*, 2^a ed. Barcelona, ed. Aedos, p. 143-144.
- ³ Les publicacions dedicades per Verdaguer es troben en la Biblioteca Episcopal del Seminari de Barcelona, i són, a més de l'esmentada, un exemplar de luxe de *L'Atlàntida* i un del *Dietari d'un Peregrí a Terra Santa* (Ramon PINYOL i Isabel COLMENARES, 2013: *Verdaguer reavaluat. El fons de la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona*). Les dedicades pel Dr. Almera són a la Biblioteca de Catalunya i, a més de la indicada, hi ha la memòria acadèmica *De Montjuïc al Papiol a través de las épocas geológicas*, publicada el 1880.
- ⁴ Joan CREIXELL, 1951. *El Seminario Conciliar de Barcelona. Recuerdos y enseñanzas*. Barcelona, ed. Pontificia, p. 18.
- ⁵ Jacint VERDAGUER, 1889. *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa*. Barcelona, Il·lustració Catalana.
- ⁶ Miquel DE PALOL, 2003. *Jacint Verdaguer*. Barcelona, ed. Omega (Vides Literàries), p. 56.
- ⁷ Josep PLA, 1983. *El quadern gris. Un dietari*. Barcelona, ed. Destino (El Dofi), vol. 2, p. 267.
- ⁸ Jacint VERDAGUER, 1889, *op. cit.*, p. 162.
- ⁹ Isidor CÒNSUL, 2003. *Perfils de Verdaguer*. Barcelona, Proa (Biblioteca Literària, Estudis, 10), p. 145-146.
- ¹⁰ La darrera biografia del poeta incorpora algunes xifres de despeses anotades per Almera (Marta PESSARRODONA i Narcís GAROLERA, 2016: *Jacint Verdaguer: una biografia*. Barcelona, Quaderns Crema, p. 195-203).
- ¹¹ Joan VALLS I JULIÀ, 1982: *Dr. Don Jaime Almera y Comas, padre de la geología catalana*. [Barcelona, l'autor], p. 93. Mossèn Lluís Rocabert, que als anys 20 va publicar dues notes sobre la geologia de Palestina des del Museu del Seminari, no hi va fer referència.
- ¹² Francesc NICOLAU i Joan VALLS I JULIÀ, 1987. *El Dr. Almera i la seva escola de geologia*. Barcelona, ed. Terra Nostra (Cultura i Pensament, 6), p. 86.
- ¹³ Enric ARAGONÈS, 2007. "Dietari d'un geòleg a Terra Santa (Jaume Almera, 1886)" [Barcelona, l'autor] (Notícies de Natura, 13).
- ¹⁴ Almera va ser un dels primers autors en emprar aquesta paraula en un text català (Francesc ROMA CASANOVAS, 2002: "Jaume Almera i la descoberta del paisatge de muntanya", *Muntanya*, vol. 106, núm. 839, p. 3-6).
- ¹⁵ Arxiu del Museu Geològic del Seminari, Fons Almera, Llibreta de camp núm. 3, p. 10r.
- ¹⁶ Arxiu de la Junta de Ciències Naturals de Barcelona, correspondència d'Artur Bofill i Poch.
- ¹⁷ Biblioteca de Catalunya, "Documents pertanyents a Josep Verdaguer Panadés" (fotocòpies), mss. 4806/6-I, núm. 160.1. L'Isla de Panay, el vaixell de la companyia Trasatlàntica que havia portat els pelegrins a Port-Said, feia la ruta de les Filipines passant pel canal de Suez.
- ¹⁸ Josep M. de CASACUBERTA i Joan TORRENT, 1977. *Epistolari de Jacint Verdaguer*. Barcelona, ed. Barcino, vol. V, p. 205.
- ¹⁹ Lluís ROCABERT. 1921. "Notes geològiques sobre les rodalies de Jerusalem", *Exercitatorium*, any 1921, p. 91. També hi havia tres geodes de quars de la muntanya del Carmel, portats per un pelegrí de 1881 a través del Dr. Morgades, i tres mostres d'asfalt de la mar Morta sense indicació de procedència (Rocabert, 1930. "Notes geològiques de Terra Santa". *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, vol 10, núm. 7, p. 97-104).
- ²⁰ Louis LARTET esmenta aquest peixos, determinats per Agassiz com *Clipea beurardi* (*Essai sur la géologie de la Palestine et des contrées avoisinantes*, París, E. Martinet, 1869).
- ²¹ Biblioteca de Catalunya, "Documents pertanyents a Josep Verdaguer Panadés" (fotocòpies), mss. 4806/6-I, núm. 315.1. A Santa Perpetua els Güell-López hi tenien una granja-palau en la que el mossèn hi va passar algunes temporades, sobretot la tardor-hivern de 1880, quan hi va redactar el primer manuscrit de *Canigó* i hi despatxà correspondència (<http://www.endrets.cat/indret/382/granja-palau-dels-guell-lopez-ca.html>)
- ²² Les targes de visita d'Almera de l'epistolari d'Artur Bofill porten la direcció "Sallent, 3r, 3^a" entre 1882 i l'abril de 1884; les dues darreres d'aquesta sèrie porten dol.
- ²³ El dol que porta aquesta tarja deu correspondre a les *desgràcies familiars* a les que al·ludeix una carta de Landerer de 23/07/1887.
- ²⁴ Arxiu Nacional de Catalunya, fons Verdaguer Panadés, núm. 477.
- ²⁵ Carta de mossèn Josep Rufas a Verdaguer, fons Verdaguer Panadés, núm. 51.
- ²⁶ Biblioteca de Catalunya, "Documents pertanyents a Josep Verdaguer Panadés" (fotocòpies), mss. 4806/6-I, núm. 627.1. Hem vist altres notes comparables en el mateix recull.
- ²⁷ Biblioteca de Catalunya, mss. 288 "vària", fol. 52. Transcripció a: Josep M. de CASACUBERTA i Joan TORRENT, 1977. *Op. cit.*, vol. VIII, p. 152. Només Verdaguer ha utilitzat el nom de rubèlic -que Coromines sospita de procedència aràbiga- per referir-se a la camamilla borda.
- ²⁸ *La Veu del Montserrat*, 20/05/1893.
- ²⁹ Jaume ALMERA: "Observacions comparatives relatives a la fauna y flora del Pliocè mitj de Barcelona". *Lo Pensament Català*, núm 14 (1/07/1900).

³⁰ *Els dissenys (àngels en moviment) es varen aprofitar per a les escultures de la façana del Naixement* (Ana Mª Ferrin, 2014: Gaudí y más: Gaudí y el movimiento en las artes).
<https://amf2010blog.blogspot.com/2014/10/gaudi-y-el-movimiento-en-las-artes.html>

³¹ Joan VALLS JULIÀ, *op. cit.*, p. 57.